

KLIÓ A GYORSULÓ IDŐBEN

Kegyetlenül rövid idő szabatott ki Dankanits Ádámnak, a történésznek, rövidebb, mint azok többségének, akiknek története utolsó pályaszakaszában foglalkoztatta, s akiknek korát „az emberi élet ritkaságával és rövidegével” jellemezte. 1932 januárjában született Kolozsváron, és néhány hónappal negyvenötödik születésnapja után már halott; írásra pedig ennek az időnek is csak a töredéke jutott. Életében egyetlen könyve jelent meg, halála után még egy posztumusz könyvecskéje; tanulmányai és cikkei szaklapokban és folyóiratokban hevernek, amelyeket legfeljebb a kutatók ha föllapoznak, készül a nagy munkájának darabjai szinte egészében megsemmisültek. Ez a vázlat pedig még a megjelent anyag összességére sem támaszkodik: a két könyv és másfél-kéttucatnyi esszé, tanulmány, jegyzet, hozzászólás és könyvrecenzió alapján kísérli meg rekonstruálni történelemképét, tudományfelfogását és programját, próbálja összekapcsolni a láncszemeket úgy, hogy kirajzolódjék belőlük az alkotó értékírányultsága. Az sem kizárt: a történelemben sokszor sorsdöntő véletlennek is szerep jutott abban, hogy éppen azokat a szövegeket vizsgálhatom, amelyek a pálya útjelzőinek bizonyulnak.

Az adatokkal kell kezdenem, azzal a kevéssel, amennyi írásaiból meg a róla szóló cikkekből és megemlékezésekből – elsősorban Tóth Sándor búcsúbeszédéből – és a *Romániai magyar irodalmi lexikon* szócikkből kibányászható és összeilleszthető.

Dankanits Ádám szülővárosában, a Bolyai Tudományegyetemen végzett történészként, majd egy évig Deményházán volt általános iskolai tanár. 1955 augusztusától a nagyenyedi történelmi múzeum igazgatója, 1957-ben a hajdan a kollégiumhoz, akkor már az akadémiahoz tartozó Bethlen Könyvtár főkönyvtárosa lett. A hatvanas években a marosvásárhelyi pedagógiai főiskola történelem tanszékén tanított, majd – 1968-tól – akadémiai kutatóként dolgozott Marosvásárhelyen, 1970-ben pedig elvállalta az akkor induló bukaresti *A Hét* című társadalmi-politikai-művelődési hetilap tudományos rovatának szerkesztését, amelyet haláláig gondozott. Az egyik szerkesztője volt a tudományos munkákat közreadó *Korunk könyvek* című sorozatnak.

Az enyedi időszak a könyv- és könyvtártörténeti kutatásoké: ekkor készítette a 18. századi erdélyi nyomtatványok (kéziratban maradt) kollektív katalógusát, s ezeknek az éveknek az eredménye doktori disszertációja, amelynek egy részéből később a *16. századi olvasmányok* című könyvét megírta.

A bibliográfia távolról bizonyára egyhangúnak tűnő – valójában ezer örömet rejtő – pepecsmunkája sokakat örökre elbújtatott a katalóguscédulák mögé, s elveszejtett az adatokban. Dankanitsot a sorra halmozódó cédulák ezzel ellentétes magatartásra: a tudomány szerepével és céljával kapcsolatos következtetések megfogalmazására ösztönözték. Bizonyára a dokumentumok faggatásának módjában keresendő a magyarázat, s a kérdező szemléletének nyitottságában. Dankanits már egy a történelmi szituációt tekintve is korai cikkében későbbi programjának számos elemét szerepelteti. Az 1957-es, a *Korunkban* közreadott könyvrecenzió Julius Belz Nagyszebenben megjelent könyvéről (címe magyar fordításban: Adalékok a régi erdélyi könyvkötészet történetéhez) határozottan bejelenti a kulturális-tudományos élet decentralizációjának igényét (hivatkozva a múlt század végi hagyományokra), a vidéki tudományos értelmiség munkakörülményei-

nek javítására és alkotókedvének ösztönzésére, eredményeik közzétételére vonatkozó követelményeket. A cikkben szükségesnek látta a helyi könyvtárellátás és a könyvtárközi kölcsönzés pontosabb megszervezését, a forrásközlést, a forrásfeldolgozás és a szintézis munkájának összehangolását; azaz komplexebb tudományos megközelítést, szervezeteileg egységesebb tudományos életet, s végül impliciten tudományelméleti kutatásokat sürgetett. Mindezt egy könyvismertetés kapcsán, jegyzetnyi terjedelemben tömörítve.

A forráskutatás, adathalmozás (nagyenyedi munkájához tartozott a város és környéke helyrajzi könyvészetének továbbfejlesztése) nála a szemléletváltozás forrása lett. A Bethlen Könyvtárban „a sokszor könnyelműen elhangzott történelmi általánosítások taszító hatása alatt” került „a tények vonzásába”. Az állami szervek olyan feladattal látták el, amely nem volt szakmai jellegű, s amelyekben szünetek is adódtak: „rövidek ahhoz, hogy az ember könyvet vegyen a kezébe, túl hosszúak egy cigarettára”. Ezt az időt arra használta föl, hogy Petrik Géza betűrendes bibliográfiájából kigyűjtse a román határ mögé került területek 18. századi nyomtatványait. Az e munka folytatásaként a Bethlen Könyvtárban, majd a nagyobb erdélyi könyvtárakban és a zilahiban végzett kutatások olyan adatcsoportot eredményeztek, amely egyértelműen cáfolni látszott egy, a köztudatba is átszűrődött tudományos sztereotípiát. Ez a tanulság, s a 16. századi könyvanyag tanulmányozásából levont következtetések ismertették föl vele, hogy bizonyos történelmi korszakokról a feltáró munka hiányosságainak köszönhetően hibás beidéződések élnek. A művelődéstörténet és a köznévelkedés a 18. századot a szellemi ernyedés, az adatokkal is igazolható visszaesés korának tekintette, ahol különösen az anyanyelvű kiadványok számának apadása feltűnő; az évszázad „hanyatló korszak; az anyanyelvűség, a világias szellem majd csak a felvilágosodás nyomán jelentkezik; a kor hazai hagyományoktól idegen, gyökértelen szellemi világ képét mutatja”. Ekkor jelenik meg Dankanits munkásságának egyik kulcsfogalma: a kisempíria. A bizonyára vaskos és néma katalógus szerint ugyanis a könyvanyag száma, szerkezete és nyelvi megoszlása alapján nemcsak az összképet kell megváltoztatnunk – a tények olyan logikusnak tetsző állításokat is cáfolnak, mint azt, amely szerint a humanizmus és a reformáció idején tartós és közvetlen volt a kapcsolat a kontinens fejlettebb színtereivel: valójában éppen ebben az időben csökken a külföldi egyetemeket látogató diákok száma. Az előkerült és katalogizált anyag a 18. századot, ezt az elsiratott korszakot folyamatos és egyértelmű emelkedésnek, fejlődésnek mutatja: „a tizenhetedik század alig ezer nyomtatványával közel *háromezer* tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatvány állítható szembe”. S ha arányukban nem is, szám szerint gyarapodtak a magyar nyelvű könyvek. Bebizonyosodott ugyanakkor, hogy a vizsgált korszakban a „gyökeresség és gyökértelenség” kérdése távolról sem olyan mértékben befolyásolta a kiadói programokat, mint gondolnánk. A fentiekkel egybehangzó tanulságokat olvasott ki a történész a 16. században Erdélyben circulating könyvanyagból, illetve annak recepciójából. 1974-ben megjelent könyvében a megtalálható könyvek alapján, mértékletesen következtetve a részről az egészre – hiszen a történész, „mennél távolabbi kort kíván rekonstruálni, annál kisebb töredékekre van ráutalva. Törekvése tehát csak az lehet, hogy a töredék mennél szignifikánsabb legyen” – statisztikai módszerekkel a korabeli értelmiség összetételét és világmépét elemezte, föltárva, milyen arányban és irányban hatottak (olykor egymás ellenében is) az akkori Európa eszméi. A könyv egyik legfontosabb eredményének az a tétel bizonyult, hogy a 16. század negyvenes éveiben „művelődési robbanás” következett be, amellyel addig a történészek nem foglalkoztak kielégítően. A robbanást a könyvkiadás fejlődése idézte elő, s a könyvek szaporodásának volt a következménye a reformáció térhódítása,

nem pedig – mint addig vélték – a könyvkiadás föllendülése volt a reformáció eredménye. A tanulságoknál azonban lényegesebb talán a munkából adódó fölismerés, amely Dankanits érdeklődését a továbbiakban meghatározza: nem a könyv fontos önmagában, hanem a könyv funkcionalitása, nem a holt anyag, hanem az abból leszűrött következtetések *gyakorlati* értéke, az olvasóra gyakorolt hatás – és maga az olvasó. A szemléleti fordulat, amely az addig elkönyvelt és igazoltnak vélt eredmények mellé is kérdőjeleket állít, ekkor következik be Dankanits pályáján: „művelődéstörténet és művelődési gyakorlat középpontjában nem az alkotó, nem is az alkotás áll. A tudománytörténet, művészettörténet számára fontos személyek és művek művelődéstörténetileg, egy közösség művelődése szempontjából néha nem is léteznek. És fordítva: jelentéktelen személyek és munkák válhatnak művelődéstörténeti hatóerejűvé. A magyarázat kézenfekvő: a tudomány- és művészettörténet számára az önmagában vett alkotó, illetve alkotása a tárgy, míg a művelődéstörténetnek a kulturális javakat *a történeti léthez kell viszonyítania*. Mondjuk az éhezők százezreihez a marhadögről szóló kompiláció fordítását és Bod Péter írói lexikonát egyaránt. S persze tudomásul kell vennie azt, hogy az adott történeti helyzet, a marhavésszel, éhínséggel és a tömeges éhhalállal jellemezhető történelmi helyzet szempontjából értékesebb aktus a marhadögről írott és magyarra fordított kompiláció kiadása – ez a pillanatnyi választásba sűrűsödött életismeret –, mint Bod Péter eredeti, nagy erudícióval és hatalmas munkabírással elkészült lexikona”. (*A XVIII. század helye könyvtörténetünkben*. Korunk, 1972. 8.)

Az életlehetőségek feltételeinek módosulása és közvetlenül az *életbiztonság* válik Dankanits számára elsődlegessé – amely összefügg a mezőgazdasági, termelési, technikai és egészségügyi kultúra fejlődésével, mint a hagyományos világ évszázadait meghatározó éhínség és a járványok leküzdésének legfontosabb eszközei és módszerei hazai meghonosodásával. A posztumusz könyv, a *Hagyományos világ alkonya Erdélyben* így indokolja a pálya központi fölismerését, s így jelöli ki tudománya feladatait: „Feltéve – amint feltehető, sőt elfogadható –, hogy az emberi lét elemi biztonsága egyben az emberi lét megítélésének elsődleges értékkritériuma, következik, hogy azzá kell válnia a történeti vizsgálódásban is. Azaz ilyen irányú kutatásokra lenne szükség és arra, hogy a biológiai lét övezetéről látszólag igen távol álló jelenségtartományokat, a kultúra jelenségeit is például a létbiztonságra, erre az alapvető viszonyítási alapra csatoljuk vissza.”

Az alakuló program elemei az erdélyi tudományosság szerkezetváltásával és általában a kisebbségi kultúra irányultságával kapcsolatos fejtegetésekben jelennek meg. A *Tanügyi Újságról* papírra vetett jegyzetekben (Korunk, 1973. 4.) kimondottan a kisebbségi pedagógia funkciója lesz a kérdések tárgya. Az e téren megfigyelhető általános tudatlanság – szögezi le Dankanits – a tanárig vezet vissza, de a bajok fészke a tudományos élet struktúrájában rejlik. A pedagógia és a pedagógus helyzetét, állapotát és feladatait azért nem mérték föl, mert a magyar kisebbségi értelmiségben éppen a nyugaton legnépesebb társadalomtudományi szakmákban mutatkozik a legnagyobb hiány: kevés a szociológus és a pszichológus, s így e kérdések feltárása magára a pedagógusra hárul. A múltközponitú, hagyományokra építkező romániai magyar szellemi közegben – itt egy felmérés eredményeire hivatkozva, de bizonyára általános tapasztalataira is támaszkodva fogalmaz – a pedagógus gyakran a regionális hagyományok ápolását, a tárgyi és szellemi emlékek gyűjtését tekinti a legfontosabb feladatának. A regionális kultúra pedig – következtethetünk későbbi gondolataiból – a statikus térszemlélet szülőtte. A kultúrának azonban az aktuálisabb, frissebb – tehát fontosabb – feladatokra kell irányulnia. Eredeti funkcióját csak így töltheti be. A pedagógia – ritkán értelmezett közhely – a jövőnek ne-

vel, az iskolapadokat koptatók felnőtt korukban olyan problémákkal fognak szembesülni, amit a pedagógus talán már meg sem láthat. Nem a jelennek, hanem egy másik közegeknek dolgozik tehát, s ez a szempont a kisebbségi szellemi életből hiányzik. Persze nem regionális, nem is pusztán kisebbségi kérdés ez, hanem egyetemes gond: Dankanits Galtung norvég jövőkutatóra hivatkozik, akinek felmérései bizonyítják, hogy a mindenkori cselekvés célja a jövő, „az emberi lét általánosan elfelejtett kiterjedése”. „A jövő – sohasem tudtuk ennyire, mint ma – *más* lesz.” Így a ma felhalmozott adatok, a ma gyűjtött tárgyi ismeretek nem segítik majd az emberi létben való eligazodást, hanem nehezékké válnak. Tanári tapasztalataiból azt szűrte le, hogy „terjedelem és hatékonyság jobbára fordított arányban állanak”: azok a tanítványai, akik ismerték az adatokat, gyakran nem érzékelték a folyamatokat, sőt, a tények között is önkényesen és rosszul szelektáltak. Egyidejűleg kellene tudatosítani a *szemlélet* primátusát az eseménytörténet helyett, s a „tudománytörténetileg adott értékrend” módosításának szükségességét. Dankanits hadat üzen a „receptíróknak” és az „ideológusoknak”: nem kétséges, hogy a fontiek miatt az első helyre, a kultúra többi ága – így a történelem és az irodalom – elé kell helyezni a neveléstudomány kérdéseit, kitüntetett szerepet juttatva a szülőnevelésnek és a pedagógusképzésnek. Harmadrangú vitatémák helyett e kérdések körül kellene összpontosulniuk a sajtópolémiáknak. Tudta persze, hogy elvei alkalmazásának reménye illúzió. A politikai akadályokat nyilvánvalóan nem nevezhette meg, de éppilyen gátakat látott a kisebbségi közgondolkodásban: „S ha tapasztalataimat, töprengéseimet igazoló tekintélyekre hivatkoznék, az sem segítene: sznobizmus, gyökértelesség vagy kozmopolitizmus vádja érhetne Piaget-emlegetésem hallatára; »a mindennapi gyakorlatban a dolgok másképp néznek ki« – mondanák, ha hazai forrásokból merítve védeném álláspontom. Védtelen vagyok hát, mert a hordó tetején álló nem ismer tekintélyt – a tekintélyek ugyanis onnan nem látszanak. Talán mert nem állnak hordóra.” Azokhoz kell fordulni a lehetséges válaszokért, akiknek álláspontja mindenki számára vitathatatlan: a pedagógia nagyjaihoz. Pestalozzihoz például – erdélyi hatásáról és olvasóiról két cikket is írt –, s főképpen Comeniushoz, akinek válogatott írásait előszóval látta el. A könyvecske a Kriterion könyvkiadó népszerű Téka sorozatában jelent meg 1971-ben.

Dankanits a rendszeralkotó pedagógust tiszteli Comeniusban – az előszó címe: *A pedagógia Newtonja* – s a rendszert és elemeit máig érvényesnek tekinti: a szemléltetést, a kísérletezést, a rákérdezést, a nevelés távlatainak fölmérését és összekapcsolását a társadalmi kérdésekkel. (A történész egyébként minden esetben számon tartotta a különböző elemek korrelatív viszonyát.) Fontosnak tartja Comeniusnál a reáliák és a technikai ismeretek terjesztését, a humaniorák egyeduralmának föloldását, a gyermekekre irányultságot, a cselekvésközpontúságot s mindenekelőtt annak tiszteletét és megismerését, amit manapság személyiségnek nevezünk; ugyanakkor pedagógiájának korában szokatlan demokrázizmusát, az oktatás egyetemes kiterjesztésének programját. Az előzményeket kutatva megállapítja, hogy Comenius pedagógiájának néhány eleme – ha nem is abban a formában – másoknál is szerepel: nyugat-európaiaknál. Annál meglepőbb – de bizonyára van rá magyarázat –, hogy éppen a mi akkor már elmaradottabb tájainkon született meg s kapott támaszt az új nevelési rendszer. Éppen a régió követelményei hívták életre; az alkotói képességek mellett vagy helyett – „Zsenik mindenütt vannak” – a helyzetre, indíttatásra–rendeltetésre, a történeti gyökerekre, a huszitizmus plebejus szárnyának hagyományára és a bukása kiváltotta megrendülésre utal Comenius tevékenységének alapjaként. Ez a magyarázata emigrációjának is, hiszen a gondolkodó éppen leigázott népe közvetlen közösségi feladatait, társadalmi – s ha kell: nemzeti – teendőit

szándékozott elvégezni az új nemzedék problémaérzékenységének fölkelésével. Comenius a történeti–politikai helyzet állítja döntés elé: a múltat vagy a jövőt válassza-e közössége érdekében? S a következő nemzedékekben a jövőt választotta. Dankanits fogalmi ellentétpárja szerint a *retorikus* helyett a *gyakorlati* formát. „Talán tudta, hogy akik túlságosan múltjukba bonyolódnak, akik túl gyakran járják a temetőt, azoknak előbb-utóbb halottjuk sem lesz. Gyakorlati érzelme sugallhatta, hogy egy közösségnek nem annyira a hagyományok adnak tartást, mint inkább az élet maga.” A Habsburgokkal, az általa gyarmatosítónak tartott birodalommal csak műveltség és bölcsesség szegezhető szembe. S e döntés jelentőségét még inkább kiemeli, hogy Comenius természettudományos világképe meglehetősen hagyományos volt – azaz nemsokára túlhaladottá vált ; mint az előszóíró kiemeli, tagadta a copernicuszi világképet.

Mindezek summájaként Comenius közössége jövőjének biztosítójaként lép föl: „tudta, hogy egyébként védtelen kis közössége csak úgy tarthatja fenn magát, ha saját szűk körébe nem zárul bele, hanem abból kilépve egyetemes értékekhez, törekvésekhez kapcsolódik. A hazátlan vagy magába, vagy az egyetemes – a hazákon túli felé fordul. Comenius, aki tudta, hogy »valamennyien szerepelünk a világ nagy színpadán, ami itt történik, az mindenkit érdekel« – az utóbbi tartás jelképe.”

A további tanulmányokban, recenziókban különböző formákban, új témák kapcsán tér vissza a közösség szellemi szintfejlesztésének igénye, most már konkrétan is megnevezve: a provincializmus elleni harcként. Ha a romániai magyarság ki akar szabadulni politikai megkötöttségének nyűgéből, a fentiekből következően meg kell szüntetnie kultúrája irodalomcentrikus beállítottságát (másutt az irodalmártúlsúlyt tekinti a nagyobbik gondnak: azt, hogy a szerkesztőségekben és a kiadóknál ülő bölcsészek gyakran érzéketlenek például a természettudományok s általában a tudományok kérdéseivel szemben), módszeresebben kell kiépítenie pedagógiájának alapjait, el kell ismertetni a reálértelemiség szerepét kultúrájában és közéletben, s általában a tudományokat kell beállítani a kultúra középpontjába. Halála után megjelent munkája „tette fel” a kérdést, hogy milyen szerep vár szakmájára, a történettudományra. Mit tehet a történész, Klió szolgája a gyorsuló időben, amikor már „nem bármilyen múltra vonatkozó ismeret szolgálja az élő történelemben való tájékozódást. A historikus értetlenebbül állhat a körülötte zajló eseményekkel, folyamatokkal szemben, mint kortársai”, amikor „a közgazdász, a fizikus, a mérnök és a szociológus képzettsége jobb tájékozódást biztosít, mint a történészé”? (*Klió a gyorsuló időben*, Korunk, 1978. 7.) A szakma egyik feladata a leszámolás a hagyománymentés mitológiájával, a historizmussal. S ez nemcsak a közösségi szemlélet módosítása szempontjából lenne fontos; ebben rejlik a tudomány szerepe és tekintélye visszaszerzésének egyetlen lehetősége is. A történelemtudomány a társadalomtudományok anyja volt valaha, de megcsontosodott; elzúgott fölötte a tudományos–műszaki forradalom, anélkül, hogy annak eredményeit hasznosította volna, noha köztudott, hogy a műszaki eredmények döntő szerephez jutottak a történetkutatásban. Különösen az őskor vizsgálatában, mert a szakmának ez az ága mutatkozott nyitottnak az új módszerekre. A számítógép, a matematikai szemlélet és az empátia egyaránt nélkülözhetetlen a kutatásban, amelynek az életminőséget alakító vonásokra kell irányulnia; az interdiszciplinaritás nélkülözhetetlenné vált a meghatározó jelenségek, például az írni–olvasni tudás (mint az információbefogadás alapfeltétele) a „környezet, a táj, a növény- és állatvilág múltbeli alakulásának felmérésében”, s a demográfiai kutatásokban („a népesség mindenfajta történeti vizsgálódás viszonyítási alapja”). A korabeli történelemtudomány jellegzetes vonásának tekinti a *gyakorlati érdeklődés hiányát*: jellemző példája szerint az

életminőség javulásában elsődleges fontosságú technikatörténet vizsgálatában a természettudományos képzettségű kutatók mutathatnak föl több eredményt, mint a történészek.

A Klió szolgájának felelősségéről föltett kérdésre utolsó, s valószínűleg befejezetlen munkája adhatta volna meg a méltó választ. Utolsó évtizedeiben olyan monográfiához gyűjtötte az adatokat, amely köztörténeti, mentalitástörténeti kiindulópontból, a reáltudományokra, gazdaságtörténetre „extrapolált művelődéstörténet” szempontjából dolgozta volna föl a 18–19., más források szerint a 19–20. század helyi folyamatait. (Gyaníthatóan a három évszázad együtt szerepelt volna a munkában.) Ennek egyik, talán első fejezete lett volna az az esszé, amely *A hagyományos világ alkonya Erdélyben* címmel 1983-ban jelent meg a Magvető Könyvkiadó *Nemzet és emlékezet* című sorozatában. A kisember sorsa foglalkoztatja benne az általa hagyományosnak nevezett kultúra felbomlásának időszakában, tehát az 1848-at megelőző száz–százötven évben. A „kisember” már ezt megelőzően szintén egyik kulcsfogalmává vált, erről a 17–18. század fordulójára lelkészének, Fogarasi Sámuelnek *Marosvásárhely és Göttinga* címmel Juhász István gondozásában megjelent könyvéről szóló ismertetése tanúskodik. A cikk alap gondolata: az életkeretek állapotát, változásait a művelődéstörténeti szempontból jellegtelenebb, alacsonyabb színvonalú alkotások rögzítik hitelesebben. Különösen igaz ez a társadalmi kategóriák, csoportok helyzetének tekintetében, hiszen „a forrásérték az írói szándék árnyékában növekszik: a szöveg mindig a mellékes, a járulékos vonatkozásokban a legmegbízhatóbb – ott, ahol nem érvényesül intenció, ahol nem hatnak értékítéletek”. E cikkben újra vitába száll a 18. századi hanyatlás „makacs babonájával”, amely „egy hajdani szűk kis csoport közérzetéből és egy történelmi kategória – a formáció hanyatló szakasza – köznyelvi, konkrét értelmezéséből, azaz tragikus félreértéséből származik”.

A vizsgált kor legfontosabb tendenciája a hagyományos világ lebontása, a hivatkozás ezekre az eredményekre – szintén félreértésből eredően – a kisebbségi kultúra egyik legsebezhetőbb pontját érinti. Az etnográfia – egyébként Dankanits szerint is érthető okokból – az értékmérésre specializálódott, adós maradt viszont az életforma-történet feltárásával. A hagyományos társadalom ugyanis nem pusztán fönmaradt emlékeiben, értékeiben élt: tekintélyelvű, merev és dogmatikus volt. Márpedig a történetírás tárgya az emberi élet: „A történetírás nagyon hosszú ideig népek eredetmitoszával, az uralkodóházak és háborúik történetével, majd pedig az állam történetével volt egyértelmű... Pedig századok óta, hol alig láthatóan, hol követelőzőbben, van egy másik történelem is, amely tagadja a hagyományos képet, többet, mélyebbet akar tudni, mondani az emberi lét múltbeli kiterjedéséről.” Dankanits tehát azoknak a mindennapjait igyekszik föltárni, akiken kersztül végbement a történelem. Félreértés – vagy félremagyarázás – ne essék, nem marxista okfejtésről van szó: azt a tételt semmi sem bizonyítja, amely szerint a történelem osztályharcok története volna. Fontos szerep az emberi lét hagyományos ellenségeinek jut: a betegségnek, az éhségnek, a háborúnak. Közülük az utolsó a vizsgált korszak Erdélyében (18–19. század) már nem igazán fontos tényező, a másik kettő azonban változatlanul pusztít. A kor tér- és időszemlélete statikus, a távolságok gyakran leküzdhetetlennek bizonyulnak. A források összefűzésével a történész a pusztulás elleni harcot követi, s e harc legfőbb akadályja egy valóban hagyományos elem: a mágikus gondolkodás. Az életbiztonság növelése összefügg a mezőgazdasági viszonyokkal, a maghozam növekedésével és a haszonnövények bár lassú, de fokozatos térhódításával, valamint a higiéniai szempontok érvényesítéséért vívott harc eredményeivel, nem utolsósorban pedig az értelmiség gyarapodásával és szerkezetváltozásával, például az orvostársadalom ki-

alakulásával. A legnagyobb gát – a mágikus gondolkodás – az emlegetett korrelatív viszonyoknak megfelelően még nagyon sokáig rányomja a bélyegét a térség viszonyaira: a racionalizmus megjelenése és nyugat-európai diadalútja mozgósítja az irracionális helyi erőket, évtizedekkel késleltetve az egészségügyi, gazdasági, táplálkozási eredmények meghonosítását. (Dankanits szélsőséges példaként említi, hogy még 1766-ban is rendeznek boszorkánypereket.) Mindezek következményeként tovább él például a székelly faluközösség, döcög az iparosodás, késik a városodás, az iparfejlődés. A hagyományos világ fenntartója: az írástudatlan társadalom. Az analfabetizmus nemcsak megelőzte és késleltette a tömegkultúra és a közművelődés korát, hanem determinálta is azt. Ez már egy másik vázlat tanulsága, a *Korunk* 1977. 1–2. számában, tehát nagyjából Dankanits halálával egy időben megjelent *A közművelődés történetéről* című írás. A 20. század elején az írástudatlanság a Székelyföldön még ötven százalék körül mozog, amely viszont az információrobbanást tolja évtizedekkel hátrább. Ennek következménye pedig az áldatlan kulturális szerkezet kialakulása lett a kisebbségtörténet első szakaszában, amelynek két példáját emeli ki: az irodalomcentrizmust (sokadszor már) és az elitszemléletet, mint két lényeges elemét annak a kultúraeszménynek, amely pusztán a művészteket sorolja a fogalomhoz. S annak igazolására, hogy ez a kultúrakép a cikk írása idején általánosan elfogadott volt, Dankanits *A Hét* 1974/36-os számában közölt felmérésre figyelmeltet. A történész, aki több tanulmányban számolt be az erdélyi olvasóközönség kialakulásáról, itt hangsúlyozza, hogy az olvasók köre is csak egy szűk töredéke a közösségnek, a „közösségre tájolt művelődéstörténetre” pedig a közművelődési gyakorlatban hasznosítható tanulságok miatt is szükség volna. S hogy ezzel kapcsolatban mekkora a tudatlanság, szellemes példával bizonyítja: „Nemrég félreértés folytán egyik cikkemben – »sajtótörténetünk mintegy hétezer időszaki kiadványáról« szóltam (mintegy kétezer helyett). Amikor a hibát észrevettem, úgy döntöttem, meg sem próbálom helyrehozni, hanem megvárom, akad-e valaki, aki észreveszi, szóváteszi. Gyanítottam, ha azt írtam volna például, hogy *A Keleti Újság* (*Keleti Újság* helyett – F. T. G.), rögtön többen felszisszennek s megrónak, hogy annyit sem tudok, mi volt a lap pontos címe, egyszóval részlethibán azonnal rajtakapnak, de egész sajtótörténetünk egyik összefoglaló adata esetében nagyjából azt írhatok, amit akarok. A kísérlet sikerült: hibámat senki sem tette szóvá. Parkinson törvénye beigazolódtott: szenvedélyeket csak kis tételek szoktak kiváltani.”

Ezek hát Dankanits terveinek, koncepciójának körvonalai. A kritika számos vitatható pontot ismert fel könyveiben, így Tonk Sándor „téves forrásértelmezésre épített hipotézisről” beszél a *16. századi olvasmányok* egyes eredményeivel kapcsolatban, s a statisztikai elemzéshez használt kulcsszámok finomítására utalt, Für Lajos pedig a posztumusz kötetéről szólva többek között megemlíti a történész járatlanságát a demográfiai és az agrártörténeti kérdésekben. A szemléleti nyitottságot, a vitára készítő szempontokat azonban mindkét írás örömmel nyugtázza. Für a továbbiakban azt rója még föl Dankanitsnak, hogy vizsgálódását leszűkíti a Romániához tartozó egykori magyar területekre, azaz egy olyan régiót szakít ki a szervezettebb fejlődés folyamatából, amely csak 1920 óta alkot egységet. Ez kétségtelenül igaz, a mi szempontjaink szerint azonban erény is lehet: kora romániai magyar társadalmának előtörténetét kutatta, tehát közössége múltjáról beszélt, s akkora területet vizsgált, amekkoráról be tudta szerezni az adatokat. A dolgozat *A Hében* jelent meg folytatásokban, 1979-ben. *A Hagományos világ alkonya* címmel, Erdély neve tehát csak a magyarországi kiadásban került a címbe, azaz Dankanits nem

használt közös földrajzi-politikai fogalmat a régió megnevezésére: „a szülőföldi tájak”-at, „tájaink”-at emlegette. S tudatában volt munkája vázlatosságának is.

Hogy abból a nagyobb munkából, amire utolsó éveiben készült, mennyit végzett el, sosem fogjuk megtudni. Valószínűleg a *Hagyományos világ alkonya* lehetett az az egyetlen, véglegessé formált fejezet, amelyről Tóth Sándor öt nappal Dankanits halála után a Házsongárdi temetőben azt mondta, hogy ha az nem került vissza a szerzőhöz – aki gépelés után odaadta valakinek, hogy olvassa el –, talán megmaradt. A monográfia többi része, alapanyaga 1977. március 4-én, a bukaresti földrengés napján, szerzőjével együtt pusztult el. „Mondják a szemtanúk, hogy dolgozószobája feltárt romjait ellepte a szét-szórt, szélsodorta cédulák tömege – olvassuk Tóth Sándor búcsúbeszédében –. Külön filosz-tragédia, amikor együtt az alkotóval a megtervezett nagy műnek még az összehordott építőkövei is megsemmisülnek.” Céltalan volna ezért Dankanits helyét firtatni az erdélyi magyar tudományosság ranglétráján. Ma, amikor már vitát lehet folytatni Erdélyben a civil társadalomról, időszerűvé váltak viszont a szempontjai, amit a tanulmányok és cikkek megőriztek.